

З ІСТОРІЇ ОСВІТИ

САМОЙЛЕНКО О. Г.

ПОЛІТИЧНЕ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДҐРУНТЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

В статті проведено аналіз законодавчого регулювання вищої історичної освіти в Російській імперії протягом першої половини ХІХ століття. Визначено структуру та порядок функціонування університетської освіти, в тому числі й історичної; окреслено особливості функціонування окремих навчальних закладів, що пов'язано з етнічною, національною та релігійною специфікою регіонів, в яких ці університети розташовувалися.

Охарактеризовано концептуальні документи, що визначали підстави функціонування історичної освіти в Російській імперії у ХІХ столітті. Встановлено, що оформлення системи гуманітарної освіти в цілому й історичної, зокрема, в університетах виявилось процесом тривалим і продовжувалося протягом усього ХІХ ст.

Розвиток України на сучасному етапі визначається в контексті європейської інтеграції, впровадження нових вимог до інтелектуального рівня суспільства, його удосконалення шляхом освіченості, професіоналізму, комунікабельності. Освіта та наука є основою розвитку суспільства, запорукою майбутнього держави, оскільки саме вони відтворюють і нарощують інтелектуальний, духовний і економічний потенціал, виховують громадянина та патріота. Разом з тим, упродовж двох останніх десятиліть в Україні триває пошук шляхів подальшого реформування історичної освіти, науково-теоретичного та методологічного переозброєння української історичної науки. Не викликає заперечень, що історія в її різноманітних формах відіграє провідну роль у формуванні історичної свідомості і має вирішальне значення при визначенні національної ідентичності. Саме тому, на нашу думку, важливим є вивчення розвитку історичної освіти на різних її етапах.

Проблема політичного та нормативно-правового регулювання історичної освіти в Російській імперії в першій половині ХІХ ст. частково знайшла своє відображення в працях українських і зарубіжних істориків, але вона розглядалася або в контексті розвитку університетської освіти в цілому (Андрєєв А.Ю., Еймонтова Р.Г., Посохов С.І. та ін.), або ж як складова урядової політики у сфері освіти (Афонюшкіна А.В., Змеєв В.А., Чистяков В.І. та ін.). Разом з тим, спеціальні дослідження, присвячені аналізу державної політики в галузі історичної освіти в першій половині ХІХ ст. практично відсутні. Виключення можуть складати хіба що розвідки Г.О. Перковської.

На початку ХІХ століття Російська імперія являла собою державу, яка вже протягом тривалого часу переживала модернізаційні трансформації, метою яких був перехід від традиційного до індустріального суспільства. Разом з тим, Росія продовжувала залишатися абсолютною монархією, за якої верховну владу здійснював імператор, як "монарх самодержавний і необмежений". Це означало, що влада імператора не мала меж компетенції і всі його розпорядження носили безумовну силу.

Самойленко Олександр Григорович - кандидат історичних наук, доцент, проректор Ніжинського державного університету мені Миколи Гоголя

Сходження на російський престол молодого імператора Олександра I ознаменувало великі перетворення в багатьох сферах життя російського суспільства. Вихований на творах французьких просвітників Олександр I першим же своїм маніфестом обіцяв підданам реставрацію устоїв своєї бабці імператриці Катерини II, але його політична програма була набагато ширшою і передбачала варіанти зміни форми правління Російської держави.

Була розроблена програма перетворень, яка складалася з трьох основних частин. Перша частина - "Всемилоствіша грамота, Російському народу жалувана", визначала загальні для усіх жителів імперії громадянські права, гарантії приватної власності й особистої безпеки, а також свободи - слова, друку та совісті. Друга частина програми була представлена новим проектом із селянського питання, що передбачав відміну кріпацтва, а третя - проект реорганізації Сенату, який допускав обмеження влади монарха. Передбачалося, що Олександр I оголосить їх під час коронації, але під тиском оточення він відмовився від їх затвердження.

Досвід перших років царювання переконав Олександра I в тому, що якщо він дійсно хоче досягти реалізації своїх задумів, йому необхідно в повній мірі використати можливості самодержавства [1]. Він відмовився від опори на вищу бюрократію та представників аристократії і пішов шляхом підбору собі помічників, які будуть свідомо виконувати його волю. Вже 26 березня 1801 р. було скасовано Раду при височайшому дворі, яку замінила Неодмінна рада, але обговорення своїх реформаторських задумів імператор здійснював у колі своїх "молодих друзів", які утворили т.зв. Негласний комітет на чолі з графом О.Р. Воронцовим, що проіснував з 9 травня 1801 р. по 9 листопада 1803 р.

Відсутність дієвих центральних органів влади, які могли б задовольнити потреби часу та втілити у життя проекти імператора, стимулювали проведення т.зв. міністерської реформи. Маніфестом від 8 вересня 1802 року була створена система з восьми міністерств: військового, військово-морського, іноземних справ, внутрішніх справ, комерції, юстиції та фінансів. Не оминула вона і освітянську галузь, для управління якою було створено Міністерство народної освіти.

У 1810-1811 рр. відбулася друга міністерська реформа, у ході якої було ліквідовано Міністерство комерції, створено Міністерство поліції, а також три головних управління на правах міністерств - духовних справ іноземних сповідань, пошти та шляхів зв'язку. 25 червня 1811 р. було опубліковано "Загальні установи міністерств", які уніфікували структуру та функції міністерств, регламентували їх взаємини з іншими ланками системи державного управління, порядок проходження справ, номенклатуру документів і порядок їх складання, права й обов'язки усіх міністерських службовців і т.п. Міністерська реформа свідчила про перехід до галузевого управління на принципах єдиноначальності. Міністрів призначав особисто імператор, перед яким вони несли персональну відповідальність. Кожне міністерство поділялося на департаменти, які, в свою чергу, включали відділення та столи. На чолі міністерств стояли міністри і товариші міністра [2]. Введення міністерської системи означало перенесення центру ваги в системі управління, яка існувала у попередні царювання, з регіонів до столиці, що вело до згортання громадської ініціативи на місцях і породжувало невідповідність між принципами єдиноначальності в організації центральної

влади та колегіальністю місцевих закладів.

До проведення міністерської реформи в Російській імперії ще не було створено спеціальних органів з управління системою народної освіти, яка знаходилася на стадії формування. За часів імператриці Катерини II у вересні 1782 р. була створена Комісія про заснування народних училищ Російської імперії, на яку покладалася розробка державного шкільного статуту, складання навчальних планів, видання підручників, підготовка учителів і т.п. У 1783 р. в Петербурзі було відкрито перше головне народне училище, а у квітні 1786 року вийшов указ про відкриття головних народних училищ в 25 губерніях імперії, діяльність яких була затверджена 5 серпня 1786 р. "Статутом народних училищ Російської імперії". Ще в 14 губерніях почали відкриватися головні училища з 1788 року, в тому числі й в українських землях. Незважаючи на ці заходи, російська освітня система на початку XIX ст. продовжувала суттєво поступатися системам освіти європейських держав. На всю багатомільйонну імперію (бл. 38 млн жителів) доводилося лише три університети: Віленський університет, заснований в 1578 році, Дерптський університет, який почав функціонувати з 1632 року, та єдиний власне російський університет - Московський (рік відкриття - 1755). Тому важливе місце серед новостворених органів управління відводилося саме Міністерству народної освіти, головним завданням якого мало стати "виховання юнацтва та поширення наук" [3].

Ще 16 жовтня 1801 р. Фредерик Сезар Лагарп [4], вихователь і радник Олександра I, направив імператору секретну записку, в якій вперше сформулював ідею створення міністерства народної освіти. Звертаючись до російського монарха, він писав: "Необхідно довірити все, що стосується народної освіти, особливому і незалежному департаменту, якому Ви надали б дуже просту організацію, щоб Вам все було ясно в його справах і щоб він отримав настільки чіткі інструкції, щоб його робота не могла стати марною" [5]. Молодий монарх, який з глибокою прив'язаністю і повагою ставився до свого вчителя, не міг не дослухатися до його поради.

У віданні міністерства знаходилися вищі, середні та нижчі навчальні заклади, друкарні приватні та казенні, цензура, періодичні видання, зібрання, різноманітні кабінети та музеї, а також народні бібліотеки [6]. З 1803 року під протекцію міністерства перейшла й Академія наук.

Згідно з Маніфестом "Про розподіл державних справ на особливі управління" від 25 липня (6 серпня) 1810 року до Міністерства народної освіти перейшло управління усіма академіями та навчальними закладами, крім військових і духовних, а §11 Маніфесту про "Загальні установи міністерств" остаточно окреслив сферу діяльності освітянського міністерства: "Міністерство народної освіти відає всі учені товариства, академії, університети, всі загальні навчальні заклади, за виключенням духовних, військових і тих училищ, які особливо засновані для освіти юнацтва до окремої якої-небудь частини управління, як-то: Гірничий корпус та інші сему подібні установи, які, знаходячись в особливому відомстві, зберігають однак у справах загальних необхідний зв'язок і зносини з міністром освіти" [7].

Поряд із організацією центрального органу управління справами освіти, були сформульовані й основні положення про створення нової системи керівництва навчальними закладами на місцях. Таким центром визначалися університети, які "...розширюючи коло пізнань в своїх відділеннях можуть

зручно прийняти на себе нагляд за усіма іншими училищами і допомагати членам Комісії (Комісії Училищ - О.С.) в управлінні їх відділень" [8].

У січні 1803 р. були затверджені "Попередні правила народної освіти", в яких знайшли відображення основні принципи організації системи народної освіти в Російській імперії. Передбачалося створення стрункої розгалуженої системи народної освіти, яка включала навчальні заклади чотирьох типів: парафіяльні, повітові, губернські училища або гімназії та університети [9]. Між ними встановлювалися тісні взаємовідносини в адміністративному та навчальному плані. Саме "Попередніми правилами" було задано формування мережі вищої та середньої освіти в Росії. Згідно з цим документом створювалися навчальні округи, які об'єднували навчальні заклади декількох суміжних губерній імперії. В центрі кожного навчального округу знаходився університет. Відповідно до кількості університетів, які функціонували на цей час, були утворені п'ять навчальних округів і ще один округ очолювала Академія Наук до створення університету в Петербурзі, які включали відповідно: Віленський (Віленську, Вітебську, Волинську, Гродненську, Київську, Могилевську, Мінську та Подільську губернії); Дерптський (Курляндську, Лівонську, Естляндську та Фінляндську (до 1809 р.) губернії); Казанський (Астраханську, В'ятську, Іркутську, Кавказьку, Казанську, Нижегородську, Оренбурзьку, Пензенську, Пермську, Саратовську, Симбірську, Тамбовську та Тобольську губернії); Московський (Володимирську, Вологодську, Калузьку, Костромську, Московську, Рязанську, Смоленську, Тверську, Тульську та Ярославську губернії); Санкт-Петербурзький (Архангелогородську, Новгородську, Олонецьку, Псковську та Санкт-Петербурзьку губернії); Харківський (Воронезьку, Катеринославську, Курзьку, Миколаївську, Орловську, Полтавську, Слобідсько-Українську, Таврійську, Чернігівську губернії, землі Донського та Чорноморського козацтва). Хоча варто зазначити, що такий поділ не був сталим і з різних причин уже в першій половині XIX століття кілька разів зазнавав змін [10].

Головним обов'язком попечителя, який стояв на чолі навчального округу, було відкриття університету або його реорганізація на нових засадах, формування системи управління університетом підвідомчими йому установами. Попечителю підпорядковувався ректор університету, який обирався на загальних зборах професорів і затверджувався з подання міністерства народної освіти особисто імператором [11]. Ректор керував не лише університетом, але й контролював усі навчальні заклади округу у навчальних і господарчих питаннях.

"Попередніми правилами" не лише окреслювався загальний план розвитку університетської мережі, але й вирішувалося завдання інтеграції раніше існуючих університетів у новостворену систему російської освіти. Так встановлювалося, що "...заснуються університети для викладання наук у вищій ступені; нині призначається їх шість. А саме крім існуючих в Москві, Вільно та Дерпті, заснуються в окрузі Санкт-Петербурзькому, Казані й у Харкові". Крім того, були визначені для створення нових університетів міста: Київ, Тобольськ, Устюг-Великий та ін. [12].

За взірць російської університетської освіти було взято Московський університет, Статут якого ліг в основу першого загальноуніверситетського статуту, затвердженого 5 листопада 1804 року, яким були наділені також

нововідкриті Харківський і Казанський університети [13].

Законодавче регулювання вищої університетської освіти в Російській імперії протягом XIX століття аж до революції 1917 р. здійснювалося за університетськими статутами, які приймалися впродовж століття чотири рази - 1804 р., 1835 р., 1863 р. та 1884 р. Вони визначали структуру та порядок функціонування університетської освіти в державі, в тому числі й історичної. Окремий статут мав Дерптський університет, заснований імператором Олександром I в 1802 р. "для загального блага, а особливо для користі Ліфляндської, Естляндської, Курляндської та Фінляндської губерній..." [14]. Віленський і Дерптський університети, будучи за статусом Імператорськими, зберігали особливий устрій, який законодавчо закріплювався спеціальними статутами. Не підпадав під дію загальноуніверситетських статутів і Варшавський університет, заснований у 1816 році як Королівський, що мав у своїй структурі не чотири, а п'ять відділень (теології; права та наук адміністративних; наук медичних; наук філософських; наук та мистецтв витончених) [15]. Причини особливого законодавчого регулювання зазначених навчальних закладів вбачаються в етнічній, національній і релігійній специфіці регіонів, в яких ці університети розташовувалися та функціонували. Не занурюючись в глибокий аналіз взаємин між імператором і західними регіонами імперії, лише констатуємо, що Олександр I відмовився від політики уніфікації системи управління для даних окраїн держави.

Концептуальним документом, що визначив підстави функціонування університетської освіти в Російській імперії на початку XIX століття, стали "Стверджуючі грамоти" Московського, Харківського та Казанського університетів. У них обумовлювалися особливі права і переваги цих навчальних закладів, мета університетської освіти. Встановлювалася структура управління, права на видачу документів про освіту та здобуття учених ступенів, визначався порядок надання чину та матеріального забезпечення професорського складу і т.п. Одночасно з грамотами були підготовлені статuti університетів. "Статут університетів Російської імперії" і "Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам" були опубліковані 5 листопада 1804 р. Видання цих офіційних документів стало заключним етапом роботи провідних діячів тогочасної російської освіти та державної адміністрації з визначення основних принципів державної системи народної освіти, розрахованої, в тому числі, і на непривілейовані верстви населення.

Статут 1804 р. визначив основні принципи діяльності університетів Російської імперії початку XIX ст.: автономія та академічні свободи. При цьому функції університету включали в себе освіту, наукові дослідження та виховання юнацтва. На практиці ж завдання університетського викладання виявилися набагато ширшим. Статут 1804 р., зазнавши окремих змін, проіснував більше 30 років (до 1835 р.). У загальних рисах він знайшов відображення в Статуті російських університетів 1863 р., укладачі якого звернулися до ідей просвітництва часів імператора Олександра I.

Ставши першим комплексним законодавчим актом у сфері вищої освіти, університетський статут 1804 р. визначив зміст, організацію і методи навчання, обов'язки керівників навчальних закладів і професорів. При цьому Статут виходив з директивних настанов "Попередніх правил". Вхідження до структури університетів Росії відділень (факультетів) відповідало рівню

розвитку тогочасної науки, і тим засадам, "що були прийняті в цьому відношенні в німецьких університетах" [16].

Для більшості університетів передбачався внутрішній поділ на чотири відділення (факультети): відділення моральних і політичних наук; відділення фізичних і математичних наук; відділення лікарських або медичних наук; відділення словесних наук. Якщо не враховувати за суттєву відмінність назву відділення - словесних наук та вільних або вишуканих мистецтв у Віленському університеті, то в цьому плані вибивався із загального ряду лише Дерптський університет, який мав у своєму складі також чотири відділення, але по-іншому структуровані: філософське; лікувальне; юридичне та богословське [17]. До повноважень факультетів університетів Російської імперії входили: розподіл лекцій, вироблення іспитів для отримання вчених ступенів, призначення тем конкурсних творів, обговорення питань, що виносяться на факультетські збори, складання кошторису коштів на потреби факультету [18]. Усі постанови факультету виносилися на затвердження університетської ради. Таким чином, діяльність факультету стосувалася, головним чином, факультетського викладання та наукової сфери.

Статут 1804 р. також окреслював межі формування системи гуманітарних наук в університетах Російської імперії, хоча не міг відразу підняти їх викладання на належний рівень. Для нього характерний і утилітарний погляд на вищу освіту, як на підготовку чиновників для потреб держави [19]. Невід'ємною складовою університетської освіти стали суспільні науки, з одного боку, як навчальні дисципліни, а з іншого, як напрям науково-дослідної роботи. Зразкова у багатьох відношеннях гуманітарна освіта в дореволюційній Росії базувалася на історико-філологічних факультетах. Проте оформлення системи гуманітарної освіти в цілому й історичної, у тому числі, виявилось процесом тривалим і продовжувалося протягом усього XIX століття.

На початку XIX ст. у керманічів освіти ще не було чіткої уяви про місце та значення історичних дисциплін у навчально-виховному процесі. У червні 1810 року у своєму листі Жозеф де Местр [20], друг і неофіційний радник міністра народної освіти Російської імперії Олексія Кириловича Розумовського, який обіймав цю посаду з 11(23) квітня 1810 року по 10(22) серпня 1816 року, писав йому: "...ніколи історія не входила ні до якої системи народної освіти як предмет навчання, що вимагає окремого професора. Бували інколи спеціальні кафедри історії, які доручалися людям талановитим, які більше розмірковували про історію, ніж вчили історії. Але це було вільне викладання, відкрите для бажаючих. Історія - в книгах; бажаючий вивчити її повинен читати" [21]. Більш того, французький мислитель попереджав, що "...слід остерегатися книг історичних, - жодна з галузей літератури так не заражена".

Проте не лише це, на нашу думку, було причиною відсутності в університетах на початковому етапі історичних відділень, а й недостатня кількість кваліфікованих кадрів і якісних посібників для навчання. Як зазначав призначений Олександром I 31 жовтня (12 листопада) 1803 р. офіційним російським історіографом М.М. Карамзін у своїх листах: "...Боляче, але слід по справедливості сказати, що у нас до цього часу не має гарної російської історії, тобто писаної з філософським розумом, з критикою, з благородним красномовством. Тацит, Юм, Робертсон, Гібон - ось взірці! Говорять, що наша історія сама по собі менш за інших цікава; не думаю: потрібен лише

розум, смак, талант. Можна вибрати, одушевити, розфарбувати, і читач здивується, як з Нестора, Никона й ін. могло вийти дещо привабливе, сильне, гідне уваги не тільки росіян, але й чужинців" [22].

Незважаючи на наявність даних перепон, початок процесу формування історичних знань знайшов відображення у виникненні нової університетської структури. Відповідно до університетського статуту 1804 р., дисципліни гуманітарного спрямування викладалися на двох відділеннях: моральних і політичних наук та словесних наук. Перше відділення набуло загальнотеоретичного характеру порівняно з вузькоспеціальним юридичним факультетом університетів другої половини XVIII ст. Сама його назва свідчила про те, що моральній підготовці майбутніх державних діячів надавалося особливе, виключне значення: "...він (університет - О.С.) є училище виховання, де юнацтво під наглядом розсудливих наставників своїх зростає в моральності та пізнаннях, готується бути корисним державі, стати добрими громадянами і гідно займати посади, до яких вітчизна кожного призначить" [23]. Другим відділенням гуманітарного профілю було відділення словесних наук. Заснування спеціального словесного факультету розширювало коло гуманітарних дисциплін, що вивчалися в університеті і покращувало постановку їх викладання. У першій половині XIX ст. формування системи історичної освіти віддзеркалювалося у прагненні надати йому більш чіткий статус у навчально-науковій структурі університетів. Відповідно до традицій німецьких університетів і середньовічних уявлень про всеосяжну властивість філософії як науки, історичну освіту було включено в загальну систему саме філософської підготовки.

У першій половині XIX ст. інтенсивний розвиток історичної науки мав загальноєвропейський характер. У цьому русі можна виділити декілька провідних тенденцій. З одного боку, простежується зближення історії з філософією, посилюється інтерес до проблем методології та філософії історії. З іншого боку, не менш активно відбувається сплетіння історії з соціальними дослідженнями [24]. Інтенсивний розвиток науки поставив під сумнів доцільність існування єдиного філософського факультету в межах університету. Відповідно до ст. 11 Статуту 1835 р. філософський факультет функціонував вже у складі двох відділень, кожне з яких користувалося правами окремого факультету. В рамках одного з них велося викладання історико-філологічних дисциплін: філософії, грецької словесності та старожитностей, римської словесності та старожитностей, російської словесності та історії російської літератури, історії та літератури слов'янських нарід, загальної історії, російської історії, політичної економії та статистики [25]. Інше відділення було фізико-математичного спрямування.

Участь уряду в справах університетів Російської імперії знайшла своє відображення вже на стадії формування і розвитку університетських історичних кафедр. Організація викладання історичних дисциплін в університетах, що спиралася на систему історичних кафедр і наук, визначалася в Росії першої половини XIX ст. як потребами самих навчальних закладів, так і уряду [26]. Урядова політика визначалася в даному питанні з двох чинників - фінансової спроможності та ідеологічної доцільності. Формування структури кафедр історичного спрямування на ранньому етапі діяльності університетів Російської імперії йшло у трьох напрямках: розподіл викладання

універсальної історії на історію всесвітню та російську; виведення за межі історичних кафедр "додаткових предметів", таких, як політична економія та статистика; створення нових кафедр історичного спрямування - історії церкви, теорії та історії мистецтв [27].

Статут 1804 р. передбачав розподіл викладання історії між двома кафедрами і поєднував його з вивченням географії та статистики, як наук, які розширюють і підкріплюють історичні знання студентів: "...Викладання географії зі статистикою давало настільки необхідний в той час опис Росії в широкому аспекті..." [28]. У той же час сам факт становлення такої кафедри на відділенні словесності визначив допоміжну функцію географії та статистики й обмежував їх самостійний розвиток як наук.

Отже, замість складної за підбором предметів кафедри "історії універсальної і російської, також старожитностей і геральдики", передбаченої статутом Московського університету 1755 р., в університетах Російської імперії на початку ХІХ ст. були створені дві нові кафедри - "всесвітньої історії, статистики та географії" й "історії, статистики та географії Російської держави" [29], які закріплювалися за відділенням словесності. З часу затвердження статуту 1804 р. у розподілі предметів між кафедрами історичних дисциплін чітко простежується поділ між російською та загальною історією. Слід зазначити, що на початковому етапі функціонування університетів Російської імперії курс загальної історії не був поділений на періоди і читався одним професором. При цьому викладання античних старожитностей, як розділу всесвітньої історії, ще тривалий час належало до кафедр класичної філології.

Крім того, в Московському університеті на відділенні словесності за ініціативи попечителя Московського навчального округу М.Н. Муравйова була заснована спеціальна кафедра теорії витончених мистецтв і археології. Статут 1804 р. затверджував роздільне читання історії та теорії мистецтва. У Казанському та Харківському університетах подібних кафедр не передбачалося взагалі. Проти існування цієї кафедри в Московському університеті як "порожньої й зовсім не потрібної" виступав член Головного правління училищ і наступний попечитель Московського навчального округу П.І. Голенищев-Кутузов, яка, на його думку, "...за обширністю предметів, що до неї входять, є ніщо інше, як шлях викладати усілякі нісенітниці і навіть шкідливе вчення, яке завжди може бути до цієї системи прив'язане" [30].

Подальша еволюція історичних кафедр звелася до звільнення їх від доповнюючих історичну науку географії та статистики, які все більше почали набувати самостійного значення. Це було закріплено в Статуті російських університетів 1835 р., який констатував "чисті" історичні кафедри - загальної історії та російської історії, що з часом розвинулися у великі підрозділи історико-філологічних факультетів. При цьому історія Російської держави була перейменована в російську історію. Роль даного предмета в університетському курсі, що й не дивно, особливо підкреслювалася: "За важливістю свого значення кафедра нашої вітчизняної (російської - О.С.) історії в усіх університетах, крім Дерптського (який користується особливим статутом), становить предмет окремих, самостійних, що звертає на себе після кафедри закону Божого особливу увагу" [31].

За статутом 1835 р. дещо змінився склад предметів, які викладалися на першому відділенні філософського факультету. Зокрема, до числа дисциплін,

що вивчалися, додалася філософія, а в Московському університеті була ліквідована кафедра історії та теорії мистецтв. Складовою частиною університетської історико-філологічної освіти ставали слов'янознавство, мова та літератури зарубіжних слов'янських народів, які вивчалися до цього в академічних установах [32]. Так, у статуті 1835 р. передбачалося заснування кафедр історії та літератури слов'янських нарід в університетах - Московському, Петербурзькому, Казанському та Харківському.

Слов'янознавство являло собою комплексну дисципліну з філологічним ухилом і охоплювало слов'янські мови та літератури, слов'янські старожитності, які включали елементи археології, історії, фольклору та етнографії), а також історію слов'ян. У руслі імперської політики цього часу викладанню в університетах історії слов'ян надавалося особливого значення, оскільки, "...ця галузь науки не тільки є частиною необхідного для студентів знання вітчизняної та загальної історії, але й несе на собі важливе ідеологічне навантаження, науково підкріплює ідеали слов'янської єдності і взаємності" [33].

Проте за статутом 1835 р. слов'янознавство не визнавалося як самостійний предмет історико-філологічної освіти, історія слов'янських народів не увійшла до структури кафедри загальної історії, а викладання даної дисципліни було віднесено до заснованої в 1835 р. кафедри історії та літератури слов'янських нарід. Відповідні кафедри в університетах зайняли підготовлені за кордоном професори-славісти - О.М. Бодяньський в Московському університеті, П.І. Прейс - в Петербурзькому університеті, В.І. Григорович - в Казанському університеті й І.І. Срезневський - у Харківському університеті [34]. Процес становлення викладання слов'янознавчих дисциплін ускладнювався відсутністю визначеної програми курсів, спеціальних підручників. Студенти користувалися в основному бібліотеками професорів, що привозили із закордонних відряджень слов'янські рукописи або їх копії, слов'янські книги та словники.

На першому етапі викладання слов'янознавства в університетах Російської імперії історія слов'ян не виділялася в самостійну дисципліну, що сталося вже в 1860-ті рр. Дещо відрізнявся склад кафедр першого відділення філософського факультету університету св. Володимира, відкритого в Києві 15 липня 1834 р. У тимчасовому статуті цього університету, затвердженому в 1833 р., передбачалася єдина кафедра "загальної і російської історії та статистики". При цьому викладання російської історії починалося після курсу загальної історії, тобто на старших курсах. Але в 1842 р. університет отримав новий статут, що зрівняв його в плані структури історичних кафедр з іншими російськими університетами [35].

У Санкт-Петербурзькому університеті принципового поділу кафедри історії в ранній період його існування також не відбулося.

Перетворення Головного педагогічного інституту в університет в 1819 р. не ставило перед собою завдання докорінної зміни вже сформованої структури навчального закладу. Були збережені всі три відділення інституту, а також кафедри, що функціонували при них. У тому числі і кафедра історії, предметом якої була "історія загальна і особливо Російської держави" [36]. Самостійна кафедра російської історії в університеті з'явилася лише у січні 1834 року, коли екстраординарним професором по даній кафедрі був затверджений М.Г. Устрялов.

У Дерптському університеті, який продовжував зберігати особливий статут, нерозділена історична кафедра проіснувала до 1853 р. Проте ці приватні явища не відображали загальних тенденцій у процесі розподілу історичних кафедр. Отже, протягом першої половини XIX сторіччя в рамках філософського та словесного факультетів університетів Російської імперії вироблялася більш-менш чітка структура кафедр історичного профілю. З одного боку, було розділено викладання універсальної історії на історію всесвітню та російську. Крім того, відповідні кафедри звільнялися від наук, що початково об'єднувалися з історичними. У розвитку системи кафедр історичного профілю в університетах Російської імперії враховувалися потреби університетів, що стояли перед фактом диференціації наук.

До початку 30-х рр. XIX ст. настійно виникла необхідність оновлення професорського складу і кардинальної структурної перебудови університетських дисциплін на відділенні словесності. До цього часу просвітницький погляд на історію і вишукану словесність як на засіб виховання ідеальної людини і громадянина, який панував в університетській освіті в першій третині XIX століття, поступово став поступатися місцем більш конкретним завданням виховання освічених і свідомих громадян Російської імперії. Велике значення у світлі державної політики імператора Миколи I надавалося вивченню російської (вітчизняної) історії та літератури, основ російської держави та права. Статут 1835 р. передбачав створення окремої кафедри російської історії. Серед наук першого відділення філософського факультету, які викладалися поряд з загальною історією, значилася російська ("российская") історія, а не руська ("русская"), як раніше. Однак кафедра, на якій ця наука викладалася, залишилася "русской истории".

Міністерство народної освіти, яке очолював С.С. Уваров, виявило зацікавленість і цілеспрямованість у підборі професорів на ці кафедри. Потрібні були люди, які могли не тільки очолити кафедру, а й прищепити любов студентам до вітчизняних старожитностей, інтерес до вивчення фактичного матеріалу. Характерне для того часу розширення джерельної бази вимагало появи на чолі кафедри російської історії людини, яка сама займалася збором і публікацією історичного матеріалу. Це "...повинно було змінити настільки привабливе для молоді, але не завжди корисне для історичної науки прагнення до повалення авторитетів і викреслення цілих періодів історії, які через недостатню вивченість оголошувалися баснословними..." [37].

Так, на новостворені кафедри російської історії були призначені М.П. Погодін в Московському університеті і М.Г. Устрялов в Петербурзькому університеті, які відповідали поглядам міністра освіти С.С. Уварова, творця теорії офіційної народності.

Під впливом європейської науки, ідей гегельянства позначилися корінні зміни у викладанні історії в російських університетах з 30-х рр. XIX ст. На чолі новоутворених історичних кафедр ставали молоді талановиті вчені, з діяльністю яких пов'язаний початок формування наукових шкіл у галузі університетської історичної науки. Так, на кафедру загальної історії в Петербурзький університет призначили М.С. Куторгу, а у Харківський університет - М.М. Луніна.

Протягом 1830-1840-х рр. відбулося поступове відокремлення відділень філософського факультету. Завершенням даного процесу стала реорганізація

самого факультету, що проходила на тлі зміцнення консервативних основ в освітній політиці царизму з середини XIX ст. та кампанії утисків філософської освіти. До цього часу загострилася внутрішньополітична ситуація в країні. З одного боку, царизм, наляканий спочатку виступом декабристів, а потім революційними потрясіннями в Європі 1830 і 1848 рр., прийняв заходи проти небезпечних віянь із Заходу, а так само поширення в російському суспільстві матеріалістичних і демократичних ідей. У роки правління Миколи I (1825-1855) "формально зміцнився вузькоутилітарний і дворянсько-класовий характер політики уряду в галузі освіти" [38].

Політика уряду в цей період була спрямована на боротьбу з ліберальними і революційними ідеями серед студентів і професури, виховання у студентів монархічних настроїв [39].

Одним з ініціаторів урядового курсу "...з огорожування юнацтва, що здобуває освіту у вищих навчальних закладах, від звабливих мудрувань новітніх філософських систем..." [40] став міністр народної освіти С.С. Уваров. Будучи високопоставленим адміністратором, він виступив й безпосереднім творцем офіційної освітньої та ідеологічної програми, консервативної у своїй сутності. С.С. Уваров висунув концепцію, в якій стверджувалося, що народна освіта повинна здійснюватися у дусі Православ'я, Самодержавства і Народності. Пропонувалося створення системи освіти, заснованої на охоронних принципах, здатної вберегти молоде покоління від впливу європейських революційних ідей. Саме звернення до витоків, національних особливостей мало стати порятунком для Росії, так як вона "...незважаючи на повсюдне поширення руйнівних основ, зберігала теплу віру до деяких релігійних, моральних і політичних понять, які їй виключно належать" [41]. Ці поняття складають основу майбутньої ідеології, сформулювати яку, на думку Уварова, повинно міністерство народної освіти.

Міністр усвідомлював, що створення і впровадження подібної ідеології в систему освіти - завдання складне. Тому перед міністерством були поставлені основні завдання, виконання яких повинно привести до досягнення головної мети. По-перше, передбачалося створення такої системи освіти, яка, спираючись на національне коріння, одночасно перебувала б в органічному зв'язку з європейськими системами освіти. Крім того, Уваровим пропонувалося розробити систему заходів, спрямованих на обмеження європейського впливу та створення дієвої системи нагляду за громадською думкою.

У широких громадських колах програма перетворень С.С. Уварова була розцінена як глибоко реакційна. Характерною рисою політики Уварова на посаді міністра народної освіти з'явилася принципова і послідовна орієнтація на класичну освіту і антикознавство, прихильність естетичним ідеалам класицизму. Джерело російського класицизму він вбачав не стільки в латинській освіченості, скільки в грецькій, яка через Візантію змикається з Давньою Руссю [42]. Саме думка про фундаментальне значення грецького класицизму для нової російської культури реалізовувалася в освітній політиці Уварова. Взагалі можна відзначити в дореволюційній Росії деяке переважання в заняттях класичної старовиною інтересу до еллізму: грецької історії та словесності, що пояснюється традиціями візантійського впливу на російську культуру.

Протягом 40-50-х рр. XIX ст. статут російських університетів 1835 р. піддався цілій низці обмежень. У 1846 р. ряд університетів (Харківський,

Київський) були підпорядковані військовому відомству генерал-губернаторств. У 1849 р. були скасовані найважливіші статті Статуту: Рада позбулася виборних повноважень, скорочувалася чисельність студентів, викладання було суворо регламентоване рамками програм, припинялися закордонні відрядження викладачів. Тим самим було завдано удару по академічній свободі. Але незважаючи на значне посилення впливу держави на всі сторони російської дійсності, в тому числі і вищу освіту, в університетах панувала робоча атмосфера. Викладання здійснювалося кращими на той момент професорами.

Революційні події у Європі в 1848-1849 рр. мали серйозний вплив на становище університетів в Російській імперії. Імператор Микола I вбачав одну з причин революційних виступів у недосконалості освітньої системи. У зв'язку з цим він запропонував новому міністру народної освіти князю П.О. Ширинському-Шихматову "надати міркування про те, чи корисно викладання філософії при теперішньому неналежному розвитку цієї науки німецькими вченими, чи не слід вжити заходів щодо обмеження нашого юнацтва, що здобуває освіту у вищих навчальних закладах, від звабливих мудрування новітніх філософських систем". У 1849 р. урядовою постановою кафедру філософії було скасовано, читання курсів логіки і психології було покладено на професорів богослов'я, а програми з цих наук склалися за погодженням міністерства народної освіти зі Святішим Синодом [43], а 1850 р. був реорганізований філософський факультет, відділення якого відповідно до постанови Міністерства народної освіти були "...перейменовані факультетами: перше - історико-філологічним, друге - фізико-математичним" [44].

Таким чином, історична освіта впродовж першої половини XIX століття пройшла складний шлях становлення, для якого притаманним був суворий державний контроль і досить жорстка нормативно-правова регламентація. Разом з тим, на певному етапі розвитку вплив держави на освітню галузь уживався з університетським автономізмом, а успіхи гуманітарних наук дозволили історичній освіті вийти на принципово новий рівень розвитку, розширивши й поглибивши фахову підготовку професійних істориків.

1. История государства и права России / под. общ. ред. В.Е. Рубаника. - М.: Издательство Юрайт, 2012. - С. 444-445.

2. История государства и права России / под. общ. ред. В.Е. Рубаника. - М.: Издательство Юрайт, 2012. - С. 452.

3. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 1. - СПб., 1875. - Ст. 4.

4. Лагарп Фредерик Сезар /1754-1838/ швейцарський політичний діяч і генерал, вихователь великих князів Олександра та Костянтина Павловичів. Див. детальніше: Рыженков М.Р. Ф.С. Лагарп - воспитатель будущего российского императора Александра I / М.Р. Рыженков // Вестник архивиста. - 2009. - № 4. - С. 172-184; Рей М.П. Фридрих Цезарь Лагарп, воспитатель будущего императора Александра I / М.П. Рей, пер. с фр. М. Щербины, под ред. В. Ржеуцкого // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII-XIX вв. - 2011. - С. 233-244.

5. Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII - первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. - М.: Знак, 2009. - 640 с.

6. Там само.

7. Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. - Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. - М., 1988.

8. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. - Т. 1. - СПб., 1875. - Ст. 5.

9. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. - Т. 1. - СПб., 1875. - Ст. 14.
10. Протягом першої половини XIX століття територіальний склад округів кілька разів змінювався. Так, до складу Санкт-Петербурзького округу у 1824-1826 рр. входили Калузька та Смоленська губернії, а з 1824 р. остаточно увійшла Вологодська губернія. 31 жовтня 1824 р. навчальні заклади Вітебської та Могилевської губерній були передані Санкт-Петербурзькому навчальному округу, приводом до чого стала доповідь Білоруського генерал-губернатора М. Хованського, в якій він відмічав, що школи цих губерній "полонізують молодь". Указом від 17 січня 1829 р. був створений Білоруський навчальний округ, до якого початково увійшли навчальні заклади Вітебської та Могилевської губерній, а в 1831 р. і Мінської. Центр округу знаходився у Вітебську. Після повстання 1830-1831 рр., активними учасниками якого були викладачі та учні Віленського навчального округу в 1832 р. Віленський університет було закрито, а округ ліквідовано. Навчальні заклади Віленської, Гродненської губерній і Білостокської області увійшли до складу Білоруського навчального округу і т.д. Див. детальніше: Коротков Ю.Н. Учебные округа / гл. ред. Давыдов В.В. Российская педагогическая энциклопедия. - М.: Научн. изд. "Большая Российская энциклопедия", 1993. - 608 с.
11. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. - Т. 1. - СПб., 1875. - Ст. 15.
12. РДА, ф. 733., оп. 86., спр. 29.
13. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. - Т. 1. - СПб., 1875. - Ст. 295.
14. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. - Т. 1. - СПб., 1875. - Ст. 295.
15. Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego. 1807 - 1915 /pod redakcją Stefan Kieniewicz. - Warszawa - 1981. - 605 str.
16. Булич Н. Из первых лет Казанского университета. Рассказы по архивным документам. - Ч. 1. - СПб., 1904. - С. 8.
17. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. - Т. 1. - СПб., 1875. - Ст. 54-55.
18. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). - Т. 1. - Харьков, 1893. - С. 354.
19. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. / Под ред. Кинилева В.Г. - М: НИИВО, 1995. - С. 49.
20. Де Местр, Жозеф Марі /1.04.1753-26.02.1821/ французький філософ, літератор, політик і дипломат, засновник політичного консерватизму. У 1803-1817 рр. був сардинським посланником у Росії, де надрукував деякі свої праці: "Опыты о принципе порождения политических учреждений и других человеческих установлений" (СПб., 1810) та "О сроках божественной справедливости" (СПб., 1815). Після повернення проживав у Туріні, де був міністром в уряді Сардинського королівства. Підтримував тісні, інколи навіть дружні стосунки з представниками вищої знаті в Петербурзі.
21. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. - Т. 2. - СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880. - С. 260.
22. Карамзин Н.М. Избранные сочинения: В двух томах / Вступительная статья П. Беркова и Г. Макогоненко. - М.; Л.: Художественная литература, 1964. - Т. 1. Письма русского путешественника. Повести. - С. 415.
23. Письмо О.А. Поздеева к А.К. Розумовському от 26.05.1810 г. // Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Т. 2. - СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880. - С. 464.
24. Афонюшкина А.В. О правительственной политике России 20-е - 40-е гг. XIX в. в области университетского образования // Российские университеты в XVIII - XX веках: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. - Вып. 3. - Воронеж, 1998. - С. 4.
25. Общий устав Российских университетов 26 июля 1835 г. Ст. 11 // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. - СПб., 1864. - Т. 2. - С. 744.
26. Чесноков В.И. Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России // Российские университеты в XVIII - XX веках: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. - Вып. 3. - Воронеж, 1998. - С. 18-19.
27. Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Историческая культура императорской России: Формирование представлений о прошлом [Текст]: коллект. моногр. в честь проф. И.М. Савельевой / отв. ред. А.Н. Дмитриев; Нац. исслед. ун-т "Высшая школа экономики". - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. - С. 122.
28. Московский университет в воспоминаниях современников /Под ред. П.А. Зайончковского, А.Н. Соколова. - М., 1956. - С. 149.
29. Устав университетов Российской империи 1804 г. //http://museum.guru.ru/

30. Письмо П.И. Голенищева-Кутузова с приложением к А.К. Разумовскому от 18.09.1811 г. // Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. - Т. 2. - СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880. - С. 355-356.
31. Перковская Г.А. Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII - начале XX в. Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - Отечественная история. - Ставрополь, 2005. - С. 43.
32. Дмитриев П.А., Сафронов Г.И. К 150-летию кафедр славянской филологии в отечественных университетах // Вестник Ленинградского университета. - 1985. - № 4. - С. 52.
33. Чесноков В.И. Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России // Российские университеты в XVIII - XX веках: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. - Вып. 3. - Воронеж, 1998. - С. 22.
34. Лаптева Л.П. Преподавание истории славян в университетах России XIX - нач. XX века // Российские университеты в XVIII - XX веках: Сб. ст. Вып. 2. - Воронеж, 1992. - С. 29.
35. Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. - Т. 1. Университет св. Владимира в царствование Николая Павловича. - Киев, 1884. - С. 309.
36. Брачев В.С. Наша петербургская школа русских историков. - СПб., 2001. - С. 12.
37. Петров Ф.А. М.П. Погодин и создание кафедры российской истории в Московском университете. - М., 1995. - С. 5.
38. Цит: Афонюшкина А.В. О правительственной политике России 20-е - 40-е гг. XIX в. в области университетского образования // Российские университеты в XVIII - XX веках: Сб. ст. / Под ред. В.И. Чеснокова. Вып. 3. - Воронеж, 1998. - С. 5.
39. Афонюшкина А.В. Вказ. пр. - С. 8.
40. Журнал Министерства народного просвещения. - 1851. - № 5. - С. 39.
41. Фролов Э.Д. Граф Сергей Семенович Уваров и академический классицизм / <http://www.gome.webzone.ru/site/frolov.html>.
42. Фролов Э.Д. Граф Сергей Семенович Уваров и академический классицизм / <http://www.gome.webzone.ru/site/frolov.html>.
43. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. - Т. 2. Отд. 2. - СПб., 1876. - Стб. 343.
44. Перковская Г.А. Вказ. Праця. - С. 57.

Самойленко А. Г. ПОЛИТИЧЕСКАЯ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

В статье проведен анализ законодательного регулирования высшего исторического образования в Российской империи на протяжении первой половины XIX века. Определена структура и порядок функционирования университетского образования, в том числе и исторического; очерчены особенности функционирования отдельных учебных заведений, что связано с этнической, национальной и религиозной спецификой регионов, в которых эти университеты располагались.

Охарактеризованы концептуальные документы, определявшие основания функционирования исторического образования в Российской империи в XIX веке. Установлено, что оформление системы гуманитарного образования в целом и исторического, в том числе, в университетах оказалось процессом длительным и продолжалось в течение всего XIX в.

Samoilenko O.H. POLITICAL AND REGULATORY FRAMEWORK OF HISTORY EDUCATION'S FUNCTIONING IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY.

In the article is made an analysis of legislative regulation of the higher historical education in the Russian Empire during the first half of the 19th century. Defined the structure and procedure of functioning of university education, including historical education; outlined the features of the individual schools' functioning, which was associated with the ethnic, national and religious specificity of the regions, in which these universities were located.

In this paper are described the conceptual documents, which defined the basis of functioning of university education in the Russian Empire in the 19th century. It was established that the design of the system of humanities education in general and historical in particular in universities turned out to be a lengthy process that continued throughout the nineteenth century.